

# הרהורים על יחסי דת ומדינה

## נדב שנרב

היחס בין הכח הפוליטי לבין תביעותיהם של אנשי הדת או אנשי המצפון, המתח בין המלך לבין הכהן והנביא, הוא אחד הקונפליקטים החברתיים שיש להם היסטוריה מתועדת ארוכה ביותר. בעולמנו הסתבכה הבעיה. מצד אחד מקובל אצלנו עקרון ההגדרה העצמית התובע מתן מדינה (כלומר אפשרות לניהול עצמי של המערכת הפוליטית) לכל המשתייכים ל"לאום" מסוים, ומכך מתבקש לעגן את רוחו האינדיבידואלית של הלאום בספר החוקים. מצד שני מחנכים להשקפה לפיה כל בני האדם, ובמידה רבה גם כל התרבויות וכל הלאומים, שווים הם, ומכך נובע שחוקי המדינה אמורים להיות רק כאלו הרלוונטיים לאדם באשר הוא אדם.

בשורות הבאות ברצוני לעסוק בשאלת היחס דת-מדינה בפרספקטיבה המצומצמת בה "המדינה" היא מדינת ישראל וה"דת" היא היהדות בגרסה המקובלת על רובם של אלו שמגדירים עצמם "דתיים", כלומר – אם לנקוט לשון הכללה – היהדות של השלחן ערוך. שאלה זו נמצאת, כמובן, על השולחן, מיום קום המדינה (ואפילו לפניו) עד היום, והיא היתה הרקע לעשרות ומאות פולמוסים, מאמרים ונאומים חוצבי להבות ומשברים פוליטיים. למרות, ואולי בגלל, העובדה הזו, ענן עבה של סילופים והטעיות – חלקם מוצגים בתום לב, חלקם פחות – אופף את הדיון, הן באופן כללי והן ביחס לאספקטים ספציפיים שלו כמו נישואין או כשרות. כוונתי במאמר הזה היא להציע דיון מסודר (עד כמה שידי מגעת) וכן (עד כמה שההגינות האינטלקטואלית שלי מאפשרת) בשלל הנושאים הללו, מרמת העקרונות עד רמת הפרטים. נתחיל.

## שאלה של זהות



שער העתון היידי "דער טעג" שיצא לאור בניו יורק, ביום שלאחר הכרזת המדינה. מדינת ישראל הוכרזה ביום ששי אחר הצהריים, וה"דער טאג" יכול היה להדפיס את הכותרת הזו למחרת מפני שהוא הופיע גם בשבת.

מדינת ישראל היא מדינת היהודים. לא היה ניתן להעלות על הדעת את הגירתם הסימולטנית של אנשים מרוסיה ומפולין ומגרמניה ומעירק וממרוקו ומתימן לתוך חבל ארץ אחד, ללא הכרה משותפת של זהותם היהודית. אי אפשר היה לקוות שהם יוכלו לחיות יחד ולא ישסעו זה את זה לגזרים במריבות אכזריות ללא הכרה משותפת היוצרת תחושה של שותפות גורל. יתר על כן, המורשת היהודית והקשר ההיסטורי שלה לארץ ישראל הן הצידוק הסביר היחיד לטענת הבעלות<sup>1</sup> (החלקית או המלאה) על כברת ארץ שהיתה מאוכלסת בידי אנשים שאין להם קשר לאותו עם. ללא המושג של זהות יהודית הופך סיפורה של התנועה הציונית לסיפור הזוי ואבסורדי שבו אוסף אנשים ללא שום קשר ביניהם מתקבצים מארבע כנפות תבל ומייסדים כנופית גנגסטרים

<sup>1</sup> אני מדבר כאן על בעלות במובן הלאומי, כלומר על הזכות לכונן מנגנוני שליטה עצמיים בתחומה של טריטוריה מסוימת, ולא על בעלות במובן הפרטי שבו פלוני הוא בעליו של נכס נדל"ן כזה או אחר.

החומסת את ארצם של כמה פלאחים אומללים בלבאנט.

יהדות, מה נעשה, היתה במשך אלפיים השנים האחרונות מזוהה, פחות או יותר, כפרקטיקה דתית. חרף הבדלי מנהגים כאלו ואחרים, ליהודים בכל העולם היתה דת משותפת בה אוכלים מצות בפסח, קוראים מגילה בפורים, לא אוכלים חזיר, שובתים בשבת וכדומה. היהודים שהקימו את מדינת ישראל, לעומת זאת, היו ברובם המוחלט אנשים צעירים ממזרח אירופה אשר פרקו מעל צוארם את עול שמירת המצוות, חלקם מתוך הזדהות עם אידיאות אחרות (כמו סוציאליזם כזה או אחר) וחלקם סתם כך, מתוך חוסר אמונה או ייאוש מצורת הקיום היהודית שהם למדו להכיר. כתוצאה מכך, הקיבוץ היהודי בארץ ישראל – גם לפני וגם אחרי קום המדינה – סבל מאיזושהי סתירה פנימית. מצד אחד היתה כאן החזקה בכל תוקף בזהות היהודית (ואפילו בגרסה קיצונית שלה, שקראה לפעילות אקטיבית וקשה כדי לרכוש לעם היהודי כברת ארץ) והעמדתה לפני מעגלי זהות אחרים<sup>2</sup>. מאידך, האנשים הללו זנחו לגמרי את אפני הקיום שהגדירו את היהודי מימים ימימה.

בני דורות הציונות הנאבקת, מימי חובבי ציון ועד קום המדינה פחות או יותר, גישרו על פער הזהות הזה בעזרת שני מכשירים עיקריים. ראשון שבהם היה שומן הערכים והמנהגים של בית אבא, של העיירה, של בית המדרש, שרובם ינקו בהיותם צעירים יותר, והמכשיר השני – צרת היהודים. הם, שגדלו בשמאלץ של השטייטל ושאפילו כשדיברו עברית היה זה תרגום של יידיש, הרגישו שאף אחד לא ילמד אותם מה זה להיות יהודי אותנטי. הם, שסבלו מרדיפות ומפוגרומים ומשנאה ומהגבלות בשכבם בקומם ובלכתם בדרך, הרגישו שאיבתם של האנס ואיוון מספקת להם הגדרה עצמית טובה מספיק.

דבריו של תיאודור הרצל, שגדל במשפחה מתבוללת לגמרי וידיעותיו על היהדות כדת היו קלושות, הם דוגמה מובהקת לקו "צרת היהודים"

*לו הניחו לנו במשך שני דורות – יוכל היות כי עתה כבר התערבנו בגויים שכנינו, עד אשר לא נשאר מאתנו שריד, אך לא יניחו לנו. (מדינת היהודים)*

ואילו יוסף חיים ברנר, שגדל בבית המדרש של חב"ד, לא היסס לכתוב (אפילו בלי נסיון לנמק) כי

*אנחנו ... היהודים החפשים, אין לנו וליהדות כלום, ואף על-פי כן הננו בתוך הכלל בשום אופן לא פחות ממניחי תפילין וממגדלי-ציצית.*

עם הזמן התפוגגה מורשת השטייטל אצל בני הדור החדש, ואילו את שנאת היהודים החליף הסכסוך עם הערבים, קונפליקט שאמנם סיפק ומספק גורם מלכד לציבור היהודי בארץ אבל אינו קשור באופן מהותי לעם היהודי. כבר בשנות החמישים והששים נודעה חשיבות ציבורית מרובה למה שכינו אז "כנענים", אנשים שתיעבו את מורשת היהדות הגלותית ורצו להזדהות כצאצאיהם הגאים של שבטי היבוסים והאמורים. על אף האבסורדיות והגיחוך שברעיונות אלו הם זכו לפופולריות רבה אצל האליטות החדשות של אותן שנים, עד כדי כך שמאורות כמו נתן אלתרמן או ברוך קורצווייל ראו לנכון להשקיע מאמצים ביציאה נגדם.

מאז שנות השבעים והשמונים, בהן שקעה שמשם של בעלי "נמרוד" ו"חופה שחורה", לא הוצע תחליף משמעותי חדש לבעית הזהות היהודית-חילונית. החרדים ממשיכים לטעון בתוקף שמדובר באוקסימורון, במושג סותר עצמו, ועל פניו שר ההיסטוריה עומד לצידם. החילוניים נהנים לתקוף את שחיתותו ופיגורו של הממסד הדתי אבל אינם מסוגלים להציע אלטרנטיבה פוזיטיבית פרט לכל מיני דיבורים בעלמא על "יהודי זה מי שמגדיר עצמו כיהודי" או "אני מדבר עברית ומשרת בצה"ל", ובתווך עומדים הדתיים-לאומיים ופוכרים את ידיהם במבוכה: הם חושבים עצמם לשותפיהם של החרדים

<sup>2</sup> כך הבחירה של ברל כצנלסון או של ז'בוטינסקי, לדוגמה, להצטרף לתנועה הציונית, היתה מנוגדת לבחירתם של רוב המשכילים היהודים בני מינם בהתבוללות בלאום הרוסי או בחברות בתנועה הסוציאליסטית.

בשמירת מצוות ולעמיתיהם של החילוניים בבנין הארץ ובהשתלבות בעולם המודרני, אבל קצרה ידם מהציע<sup>3</sup> פלטפורמה תרבותית משותפת שתמשוך את לבם של שני הצדדים.

ההקדמה הארוכה הזו נועדה כדי לתת את ההקשר בו מנהלים הויכוחים על שאלות דת ומדינה במדינת ישראל. הגורם החשוב ביותר כאן הוא **שאלת הזהות של מדינת ישראל כמדינה יהודית**. מחד, אין טעם ואין ערך במדינת ישראל אם היא אינה כזו, מאידך, רוב האזרחים אינם מעוניינים שבספר החוקים של המדינה יהיה כתוב "שור של ישראל שנגח לשור של נכרי, פטור. ושל נכרי שנגח לשור של ישראל, בין תם בין מועד משלם נזק שלם"<sup>4</sup>, או "אומרין לו עשה סוכה, ואינו עושה, לולב ואינו נוטל - מכין אותו עד שתצא נפשו"<sup>5</sup>. השאלה היא איך לאכול את עוגת הטריפה של החילוניות ולהשאיר את הזהות היהודית שלמה, והפתרון, בעיני לא מעט אנשים, הוא במתן מעמד כלשהו לדת היהודית בחוק המדינה: חוקי שבת, חוק חמץ, נישואין וגירושין, חזיר, כשרות וכן הלאה. לא לחינם היו נציגי ה"כנענים", אנשים כמו עוזי ארנן ויוחנן רטוש, ראשוני המתקוממים כנגד החקיקה הדתית הזו עוד בימי ראשית המדינה: הם היחידים שהרגישו שיש להם אלטרנטיבה ראויה להציע.

## האלטרנטיבות – דיון כללי

בגדול, אם אנו מניחים כי הרוב הגדול של האוכלוסיה היהודית בארץ ישראל אינו מעוניין בכפיית ההלכה האורתודוקסית במלואה על הפרטים, אך מצד שני מעוניין בשמירה על זהות יהודית באופן שיהיה קשור למה שהיתה היהדות במשך ההיסטוריה<sup>6</sup>, הרי שעומדות בפני אותו רוב שתי דרכי פעולה עקרוניות.

הראשונה היא מה שפחות או יותר נעשה כיום: נתינת בסיס חוקי לכמה אספקטים של הדת היהודית (כגון אלו שהוזכרו לעיל: נישואין, שבת, חמץ וכדומה). היתרון הוא באפשרות לתת פתרון לשאלה "במה מדינת ישראל היא יהודית" בלי לשלם מחיר גבוה מדי: מי שזה באמת חשוב לו יכול להתחתן בלרנקה, לקנות חזיר וביצי קוויאר במעדניות המיועדות לכך, להקפיא פיתות לפסח וכיוצא בזה. מאידך, דרך הפעולה הזו יוצרת כמה וכמה בעיות, ובפרט היא מאפשרת את קיומו של ממסד דתי מושחת למדי, והיא יוצרת טרזניה מצד חילוניים שחשים בכפיה.

הדרך השנייה היא להפריד דת ומדינה. אינני מדבר כאן על תפיסה עקרונית של הפרדה כפי שהיא מצויה בחוק האמריקאי המצווה באופן פוזיטיבי על הפרדה כזו, אלא על תפיסה יותר פרקטית האומרת, בגדול, שהמעשה הדתי או ההזדהות היהודית של אזרחי המדינה אמורים להופיע באופן וולנטרי ולא מכח חיובו של חוק מסוים. בעיני, החשש המרכזי מדרך הפעולה הזו הוא מן האפשרות של יצירת נתק בין המנגנון הפוליטי המכונה מדינת ישראל לבין היהדות במובנה ההיסטורי, מה שעלול להוביל לריקונה של מדינת ישראל מן התכנים שלמענם הוקמה וממילא, כפי שתארנו לעיל, גם לאבדן הצידוק לקיומה ולהתגוננותה בפני אויבים חיצוניים.

בגדול, אני תומך בכל זאת באפשרות השנייה. על סמך הנסיון של שבעים השנה, ומסיבות שיובהרו יותר בהמשך, אני חש כי כפיה, בחוק, על אנשים שאינם מעוניינים בכך לנהוג לפי הסטנדרטים של השלחן ערוך היא בעייתית מכדי להמשיך בה: הן בגלל עצם הכפיה והאנטגוניזם שהיא יוצרת, הן

<sup>3</sup> כפי שחלם הרב קוק.

<sup>4</sup> משנה בבא קמא פרק ד.

<sup>5</sup> כתובות פו.

<sup>6</sup> לאפוקי מכל מיני נסיונות - מגוחכים לטעמי - להמציא את היהדות מחדש בתור מערכת ערכים משוחררת מן הריטואלים שהיו נהוגים עד היום, מערכת ערכים שמשום מה דומה באופן חשוד לבון-טון התרבותי של האליטות המערביות.

בגלל הממסד הדתי המושחת והרקוב שנוצר מכוחה, והן בגלל הגיחוך שיש בכך שהמחוקק אמור לפסוק בשאלת הסטנדרט הדתי הראוי במקום בו יש מחלוקות בין הדתיים עצמם.

מצד שני, אני מסכים שיש כאן סיכון מסוים. אינני רואה טעם לחשוש מתהליכים של מאה שנה מפני שאיש אינו יודע מה יהיה עד אז, האם כולם יחזרו בתשובה או יצאו בשאלה או האם המדינה כגוף פוליטי אוטונומי תמשיך להתקיים. אבל גם בטווח המייד עלולה מדינת ישראל לגלוש למצב בו היא מנוכרת לזהותה היהודית באופן שיהפוך את המאבק להקמתה ולשימורה למשהו חסר טעם. אם נניח שמחר יבוא המחוקק ויאסור, לדוגמה, את ברית המילה (מעשה סביר בהחלט באקלים הדעות השורר כיום) אז יוצר קונפליקט אמיתי בין המושג של אזרחי ישראל לזה של יהודי שומר מצוות במובנו ההיסטורי של מושג זה, מה שעלול להפוך את הציונות, בדיעבד, לפארסה עלובה.<sup>7</sup>

ובכן, יש סיכון, אבל לדעתי אפשר גם לקחת אותו. הסיבה לכך תתבהר אם נשאל את עצמנו שאלה אחרת: מדוע, בעצם, מסכים הציבור החילוני בישראל, במשך כל כך הרבה שנים, לאכול את הזבל הזה מהדתיים? למה בן גוריון העדיף לתת לרב מיימון את מה שהוא רוצה במקום לקחת את מפי"ם לקואליציה? למה כשטומי לפיד, ואחריו בנו יאיר לפיד, רצו לכנסת על פלטפורמה של התנגדות לחקיקה הדתית, הם לא ניצלו את כוחם הפוליטי לעשית שום מעשה מהותי בנושא הזה?

אני חושב שהתשובה לשאלה זו היא שגם החילוניים מבינים, לפחות ברמה מסוימת, שהתנתקות של מדינת ישראל מהיהדות שומטת את הקרקע מתחת לרגלי המפעל הציוני בארץ ישראל. שום דבר עקרוני לא השתנה מאז כתב יוסף קלוזנר, שנתיים לאחר הקונגרס הציוני הראשון, כי

*אין לנו שום רשות לקבול על החרדים ... לו היו מנסים החפשים לישב את ארגנטינה, קנדה, אסיה הקטנה וכדומה, כי אז לא היה פוצה פה נגדם מקרב החרדים. אך החופשים בחרו דוקא בארץ הקדושה, בארץ ישראל, שהיא קדושה ביחוד להם, האדוקים. בארץ אשר את התקוה לשוב ולחיות בה כקדם טפחו הם, החרדים, במשך אלפי שנה ... ופתאום באו זרים, אותם האפיקורסים אשר מאסו בארץ הקדושה זה כבר, והם הם המתאמרים לבנות חרבות בארץ ישראל שלהם (של החרדים, נ.ש.) ולגשם לאט לאט בפועל את תקוותם הם – תקוות החרדים – בצורה חפשית ומשונה כל כך מן המסור והמקובל. העל אלה יחשו ויתאפקו? היכול יוכלו האדוקים לשתוק ולבלי התנגד למעשי החפשים, הגוזלים מהם את שלהם והמשנים את משאת נפשם מן הקצה אל הקצה, ועיניהם, עיני היראים והמאמינים, רואות וכלות? ... (האשכול, 1899, ע' 6)*

ניתוקה של מדינת ישראל מן המורשת היהודית הופך אותה למעשה גזל כפול – גזילת המורשת ההיסטורית של העם היהודי לטובת אנשים שאינם רואים עצמם קשורים אליה<sup>8</sup>, וגזילת אדמתם של הערבים. גם אם החילוניים מוכנים לרטון על חוק החמץ ועל הצורך להרשם לנישואין ברבנות, הם יודעים היטב שבאופן כללי יש להם צורך באיזה שהוא ביטוי להיותה של מדינת ישראל מדינת היהודים, ושבלי זיוף בוטה של המושג "יהדות", כל עוד חושבים עליו באופן בו התבטא בהיסטוריה, זה אומר קשר מסוים עם ההלכה במובנה האורתודוקסי<sup>9</sup>. אין זה אומר שהחילוני יתחיל לשמור שבת או לאכול כשר, אלא שסביר שהוא לא ירצה, למצער, לפגוע בזכותם של אנשים אחרים לעשות כן.

<sup>7</sup> אם כי יבא הטוען ויטען שבימי מנשה בן חזקיה או ינאי מלכא המצב לא היה יותר טוב ועדיין לא צמו אז בתשעה באב.

<sup>8</sup> חשבו לדוגמה על אותם כספים בהסכמי השילומים שנועדו לא לקרבנות עצמם אלא למדינת ישראל. אילו היתה אוסטרליה עושה דבר דומה היתה מתחוללת שערוריה. רק הזיהוי של מדינת ישראל כ"ארצם" של קרבנות השואה (שרובם המוחלט היו לא ציונים) מכח היותה "מדינת היהודים" מקנה מידה של סבירות למעשה הזה.

<sup>9</sup> ראוי לציון, בנושא זה, התגובה הנסערת לה זכה נאומו של הרב ש"ך בזמן המשבר הקואליציוני בשנת 1990, נאום בו דיבר על הקיבוצים שבהם (המלים בהן השתמש לא ברורות, אבל כוונתו היא שהם אוכלים) "שפנים, חזירים". מעבר לחשיבותו של הנאום לנסיבותיו של שמעון פרס להרכיב קואליציה, הוא גרם להמוני

כעת נעזוב לזמן מה את נקודת המבט החילונית בה דננו בקטעים הקודמים, וננסה לאמץ את נקודת המבט של אדם דתי. איך אנו תופסים, מנקודת מבט כזו, את אותם חוקים של מדינת ישראל המקנים מעמד מסוים לדת היהודית? אפשר לראות כאן וכמה נקודות: פרוטקציוניזם (הגנה על הדתיים), רצון לכפיה, סמליות ורדיפת כח. הבה נציג אותן בזו אחר זו.

### 1. פרוטקציוניזם, או הגנה על המיעוט הדתי, מתבטא בשני אופנים, כלכלי ורוחני.

א. **מבחינה כלכלית גרידא**, לאדם דתי יש אינטרס מובנה בכך שחוקי המדינה יאפשרו לו לקיים את מצוות הדת בלי להינזק יותר מדי. כך, אילו יום המנוחה הרשמי בישראל היה יום שלישי ובשבת היה המשק עובד כדרכו, היו נסגרים בפני אדם דתי הרבה אפשרויות תעסוקה. הבטחת האפשרות להשיג מזון כשר בצבא או בבית חולים נגזרת גם היא מאותו עקרון.

ב. **"הגנה רוחנית"** היא בעצם סוג של **פטרנליזם**<sup>10</sup>, או, כפי שאמרו פעם בלשון בלתי תקינה פוליטית, מדובר על הצורך "להגן על הספרדים התמימים". יש להודות כי בשנותיה הראשונות של המדינה יהודים שומרי מצוות שבאו מרקע תרבותי לא מערבי היו חשופים ללחצים חברתיים כלכליים ורוחניים מצדן של האליטות השולטות במדינה באופן שגרם להם לזנוח את קיום המצוות. עד כמה הדבר הזה קיים גם היום, על כך ניתן בהחלט להתווכח.

### 2. כפיה היא אב הטיפוס השני של הטיעונים לטובתה של חקיקה דתית. כאן ניתן לדבר על שתי תת-גישות:

א. **עוד דונם ועוד עד**: גישה שאין מרבים להזכירה בדיון הציבורי מסיבות מובנות, אבל למיטב הבנתי היא סברתם הפשוטה של 95% מהרבנים. איננו רואים כל ערך בחופש הדעות וכ"ש בחופש המעשים, ואנחנו מעוניינים לכפות ביד חזקה את שמירת השלחן ערוך במלואו על כל יהודי שיהיה נתון לשליטתנו. בינתיים אין ידינו תקיפה למרבית הצער, ועל כן נסחט התנהגות דתית מן החילוניים עד מקום שידינו מגעת. כמו שמפורסם בעולם הישיבות בשם הרב ישראלי: לנו אין סבלנות, לנו יש סבלנות.

ב. **זיכוי החילוניים במצוות**: זוהי גישה קצת יותר עדינה, הגורסת שאנחנו בכל זאת מעוניינים שהחילוניים לא יהפכו להיות גויים גמורים ועל כן אנו רוצים לדאוג שאלמנטים מסוימים בחייהם (כמו טקסי מעגל החיים: מילה, בר מצווה, נישואין, קבורה) יתבצעו באופן דתי. יש מידת חפיפה בין גישה זו לעניני הסמליות שעתה נפנה אליהם.

---

אנשים במדינה להיפגע מן הזלזול ב"יהדות שלהם", למרות שאיש לא חלק על נכונות העובדות שהוזכרו או על כך שהיהדות המסורתית אוסרת את אכילת היצורים הנ"ל.

<sup>10</sup> באופן כללי, חוק פטרנליסטי הוא חוק שנועד להגן על אנשים מפני תוצאותיו של חוסר שיקול הדעת שלהם, לדוגמה חוק המחייב חגירה של חגורת בטיחות או חוק המגביל את מידת המחויבות שיוצרים סעיפי "האותיות הקטנות" בחוזים שאיש אינו טורח לקרוא אותם. כמות מסוימת של חקיקה כזו היא כנראה בלתי נמנעת, אבל יש כאן מדרון חלקלק כי מחוקק הבז מדי לשיקול דעתם של הפרטים עלול לחסל את חופש הפרט.

3. כאשר אנו מדברים על **סמליות**, יש להבחין בין אותם אספקטים שמטרתם סיפוק הצורך של אנשים דתיים בסמלים יהודיים, לבין גישה רחבה יותר המנסה לכונן אתוס יהודי משותף, דתי-חילוני. בפרט:

א. **סמליות דתית**: אנשים דתיים נוטים לחוש סיפוק מעצם המעמד המועדף שנותן החוק לדת היהודית, כמסמל את הקשר בין מדינת ישראל לעם היהודי ההיסטורי. זה מקל עליהם את ההזדהות עם המדינה, וגם את הצורך לבלוע את הגלולה המרה של שותפות עם מחללי כל קודש, שלפחות יש להם כביכול איזשהו "כבוד לדת".

ג. **מסורתניות (או מסורתניות לאומית)**: תחת הכותרת הזו אני מנסה להכניס כמה וכמה סוגי אמירות לא תמיד ממוקדות, שבעיני, לפחות, אומרות פחות או יותר את הדבר הבא. יש אדם דתי שומר מצוות, יש חילוני אוכל נבלות, אבל יש גם עוד דרגה כלשהי ביניהם, קצת קשורה למה שמכונה בימינו "מסורת". החילוני המסורתי אמנם אינו שומר מצוות אבל הוא "יהודי לאומי" וככזה הוא שומר על מצוות סמליות מסוימות, בעיקר כאלו הטעונות מטען רגשי רב כמו אי אכילת חזיר או צום ביום כיפור<sup>11</sup>. במובן זה מטרת החקיקה הדתית היא לקבע את המסורתנות הזו כאיזשהו סוג של דת אזרחית, לאו דווקא כצעד ביניים לקראת כפיה של כל תרי"ג מצוות על כל יהודי, אלא כדבר בעל ערך כשלעצמו.

4. **כסף ושליטה**: מעבר לכל המניעים ה"טהורים" שמניעים אנשים דתיים לתמוך בחקיקה למען הדת היהודית, קיימים גם מניעים יותר פרוזאיים מהסוג שקסם זה מכבר למנהיגים דתיים מסוגם של בני עלי ובני שמואל. קיומו של הממסד הדתי מזרים כספים כבדים לכיסיהם של אלפים ורבבות של פקידי מועצות דתיות, רבני שכונות, משגיחי כשרות, רושמי נישואין ודומיהם, שחלק לא מבוטל מהם ממלא תפקידים מיותרים בעליל (רבני שכונות הם דוגמה בולטת) ולמעשה חי חיי בטלה נינוחים על חשבון הציבור. קשה לי להאמין שהנציגים הדתיים היו מוסרים את נפשם כל כך, לאורך כל כך הרבה שנים, לטובת שילוב הדת בחיי המדינה, לולי היו כאן גם אלמנטים מצד היצר הרע כמו תאוות הממון והרגשתו הטובה של בעל הכח.

על אף שהצידוקים שרואים אנשים דתיים לשימוש בכח החוק מכילים בדרך כלל תערובת של הגורמים שתוארו לעיל, חשוב להבין את ההבדלים ביניהם. הנימוק הפרוטקציוניסטי קיים רק כאשר יש חשש לפגיעה באנשים דתיים, ולכן לא ניתן להשתמש בו להצדקת איסור מכירת חזיר ברשות היחיד, לדוגמה. הנימוקים שעניינם כפיה על קיום מצוות אמורים להצדיק רק חוקים שימנעו מאנשים בסופו של יום לעבור עבירות או יגרמו להם לקיים מצוות (ולא כאלו שמטרתם סמלית בלבד). לעומת זאת, סמליות ומסורתנות-לאומית יכולים להתקיים לא רק על ידי קיום של מצוות ממש או המנעות מעבירות אלא גם על ידי הגברת השימוש בסמלים יהודיים או דתיים (כך לדוגמה יש מוסדות דתיים המחייבים את עובדיהם לחבוש כיפה). לבסוף, הרדיפה אחרי כסף וכח מצדיקה רק חוקים שיביאו את התוצאות האלו.

בהינתן הקטלוג הנ"ל, אפשר לעבור ולדון באספקטים שונים של הקשר בין חוקי מדינת ישראל והדת היהודית, ולדון בהם לאור כל אחד מן הנימוקים שהבאנו.

<sup>11</sup> מבחינה סוציולוגית, המסורתנות הזו מכילה שתי קבוצות מובחנות. את האחת ניתן לכנות "מסורתיות מזרחיים" אנשים שאין להם הכרה חילונית אמיתית אלא הם חפיפניקים מאד ביחסם לשמירת מצוות. מדרך הטבע יהיה לאנשים אלו כבוד רב למסורת למרות שאינם מקפידים על שמירתה. סוג נוסף של אנשים הם חילונים גמורים התופסים את לאומיותם היהודית כמטילה עליהם חוב של כיבוד מסורתיו העתיקות של העם. גישה כזו היתה בעצם העיסקה שהציעו החילוניים (אנשים כמו לילנבלום, אחד העם, אליעזר בן יהודה ודומיהם) לדתיים (הרב מוהליבר או יחיאל מיכל פינס) בשנותיה הפורמטיביות של חיבת ציון, וששרידים שלה קיימים עד היום בצורות שונות.

## שבת: צביון דתי, סמליות ופרוטקציוניזם

במדינת ישראל מקובל כי ראש הממשלה אינו מבצע במסגרת תפקידו פעולות פומביות שיש בהן חילול שבת (כמו טיסה לביקור בארץ אחרת), זאת למרות שאיש אינו מפקפק בכך שברשות היחיד שלו ראש הממשלה אינו שומר שבת. זוהי דוגמה מובהקת, גם אם לא אפיינית, להשקפה מסוימת שאנשים רבים רואים אותה בבסיסה של החקיקה הקשורה לשמירת שבת. אי נסיעת אוטובוסים בשבת, שביתת מסחר וכדומה: כל אלו אמורים להיות קשורים לאיזשהו מאמץ לתת "צביון דתי" לחברה ולמדינה.

ברור שאין לכל החוקים והנהגים הללו כל ערך אם רואים אותם כנסיון לכפות על החילוניים להימנע מעברות או לשמור מצוות מסוימות. בגמרא, ברמב"ם ובשלחן ערוך לא נאמרה מלה על כך שחילול שבת הוא יותר חמור אם הוא נעשה לצלילי התקוה, תוך כדי נפנוף דגל המדינה או ברשות הרבים<sup>12</sup>. לכן אין שום ערך של שמירת מצוות בכך שכופים את החילוני שלא לנסוע בתחבורה ציבורית לים, אדרבה מכשילים הרבה יהודים בהרבה עבירות מכיוון שאנשים נוסעים ברכביהם הפרטיים ומסתמא עוברים על הרבה יותר איסורי הבערה ממה שהיה אילו היו נוסעים רבים באוטובוס, ואם אדם נשאר בביתו ומרוב עצבים הוא מעשן סיגריה הרי שבוודאי יצא שכרם של איסורי שבת בהפסדם. מקח וממכר בשבת הוא בוודאי איסור דרבנן שאינו עומד בשום השוואה עם איסורים דאורייתא, ואילו דתיים שסוגרים את הרחוב שלהם בשבת ובכך גורמים לנהגים לעקוף אותו פשוט מצהירים שלא אכפת להם להרבות בחילולי שבת לטובת שנתם העריבה לאחר אכילת החמין.

אי לכך, ההצדקה (אם ישנה) לחוקי השבת צריכה לבא משני כיוונים: הגנה על הדתיים או סוג של סמליות.

לגבי ההגנה על הדתיים, הנקודה לכאורה ברורה. אם המשק יעבוד בשבת כבחול, על פניו יהיה קשה מאד לאדם דתי למצוא עבודה ולהחזיק בה. דוגמה לדבר אפשר למצוא בגורלם של יהודי מזרח אירופה שהיגרו במיליוניהם לארצות הברית בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים. חלק גדול מיהודים אלו רצו להשאר שומרי מצוות, אבל הצורך לעבוד בשבת (יום מנוחה נוסף בשבת הונהג בארה"ב רק בסוף שנות הארבעים) העמיד את רובם המוחלט בנסיון שהם לא הצליחו לעמוד בו.

מאידך, קשה לגזור מכך גזירה שווה למציאות הישראלית. גם בארצות הברית היום יש עסקים רבים שפתוחים בשבת, בעיקר עסקי קמעונאות למיניהם, ויהודים מסתדרים שם יפה מאד. בדרך כלל כאשר עסק פתוח גם ביום המנוחה מדובר בעבודה במשמרות, מה שמאפשר למי שיש לו צורך בכך לארגן את משמרותיו בהתאם. אני מאמין שבעיות השבת בהן נתקל נהג מונית או מתדלק בתחנת דלק הפתוחה בשבת הן מינוריות – הוא פשוט אינו לוקח משמרות בשבת וזהו<sup>13</sup>.

<sup>12</sup> אמנם ישנו מושג של מחלל שבת בפרהסיא שדינו שונה ממחלל שבת סתם, אבל למיטב הבנתי אין זו בעיה ברמת הציבור (כלומר שבזה שהוא מחלל שבת בפרהסיא הוא בנוסף לחילול השבת הורס את צביונה השבתי של רשות הרבים) אלא ברמת הפרט – מי שחציף כולי האי לחלל שבת בפרהסיא הוא מומר מסוג גרוע יותר.

ואפילו אם נאמר שלא כך, הרי הגמרא בסנהדרין (עד:), כאשר היא דנה בחיוב מסירת נפש, אומרת "והא אסתר פרהסיא הוי" (כלומר שבעילתה של אסתר לאחשורוש היא עבירה בפרהסיא ואם נאמר שעל עבירות בפרהסיא צריך למסור את הנפש מדוע היא לא מסרה עצמה להריגה) אף על פי שמסתמא אחשורוש לא שימש מיטנו בפני עשרה מישראל, כי "כיוון דכולי עלמא ידעי מעשה כי האי שפיר מקרי פרהסיא" (לשון מהרי"ק בשורש ק"ס). נמצא שכל אדם שברור לכולי עלמא שהוא מטגן חביתה בביתו בשבת הוא מחלל שבת בפרהסיא, גם אם אין אנשים הצופים במעשה הטיגון.

<sup>13</sup> בעיות הרבה יותר גדולות יש לאנשים דתיים שעובדים בבתי חולים, לדוגמה, למרות ששם עצם הצורך להפעיל את המוסד בשבת מטעמי פקוח נפש הוא ברור ללא ספק. שאלות של הגעה וחזרה ממשמרת בשבת, או כל מיני פרוצדורות גבוליות שאין להן הקשר פיקוח נפש ישיר כמו רישום פעולות שגרתיות הן בגדר בעיות לא

אם את הבעיה הזו ברצוננו לפתור, לדעתי צריך להתייחס אליה בתור מה שקוראים הכלכלנים "השפעות חיצוניות" (externalities). ישנה בעיה בהתנהלות של שוק חפשי, והיא שעסקה מרצון טוב בין שני צדדים עלולה להתבצע על חשבוננו של צד שלישי. אם אני קונה מערכת תופים מיצרן כלי נגינה אני והוא מאד מרוצים, אבל השכני שלי – פחות. בה במידה כאשר אני יוצא ברכבי לכביש אני משפיע לרעה על יכולתם של נהגים אחרים להגיע ליעדם במהירות הראויה, וכאשר אני קונה סחורה ממפעל מזהם אזרחים אחרים משלמים מחיר מסוים. בדומה, עסקה של מכירת סלון שנערכת בחנות רהיטים בשבת היא טובה למוכר ולקונה, אבל היא יוצרת פגיעה היקפית מסוימת ביהודים דתיים שלא מסוגלים לקנות ולמכור בשבת.

השיטה לפתרון בעיות כאלו, או לפחות לצמצומן, היא על ידי היטלים. המחוקק המעוניין לשמור על האפשרות של יהודים דתיים להשתלב בשוק העבודה יטיל היטל, מס נוסף, על עסקים הפועלים בשבת, מס שיהיה גבוה מספיק כדי ליצור איזון בו יהיו עסקים שיבחרו לעבוד בשבת ולשלם את המס ואחרים שיבחרו שלא לפתוח בשבת ולהיות פטורים ממנו. לדעתי אין לנקוט בצעדים גורפים כמו נסיון לחסל לגמרי את המסחר בשבת, הן מפני שהם מוגזמים בביחס לתועלת שאמורים להפיק מהם, והן מפני שהם לא יצליחו – הם פשוט יגרמו לכך שאנשים יעברו ברחובות תל אביב וימכרו שקיות חלב במחיר מופקע מתוך מכוניות חונות וכדומה. חוקים הם דבר יפה מאד, אבל כשיש קונים ואפשר להרויח יהיו גם מוכרים, ומי כעמך ישראל אמורים להכיר בעובדה זו.

נשאר שאלת הסמליות, שאני מודה שקטונתי מלהבין כיצד לדון בה. האם אני אמור להתלהב מכך שאדם מדליק את הגז בביתו בשבת ומטגן לעצמו חביתה אבל נמנע מנסיעה בתחבורה ציבורית, גם אם נניח שהוא עושה זאת מטעמים של חיבה למסורת? נדמה שכולם יסכימו שאין כאן משהו שניתן לדרג אותו באופן הגיוני על פי הסעיפים הקטנים של השלחן ערוך. אז מה הרעיון? הרי כשם שיש אנשים דתיים שמתפעלים מ"חיבת הדת" של כאלו שאינם מקיימים מצוות אבל מוכנים לעשות מחוות, יש כנגדם את הרבנים המזועזעים מן הנסיון למסד מעין מצב ביניים בו הדת איננה מערכת נורמות מחייבת אלא מעין פולקלור יהודי ורואים בכך ריפורמה או ניאו-ריפורמה. אם כך, למה להשקיע בכיוון כזה?<sup>14</sup>

## נישואין, גירושין ושקרים.

בנושא הנישואין השאלה המרכזית היא פשוטה מאד: האם להתיר נישואין וגירושין אזרחיים בישראל, כלומר לאפשר לאנשים לכונן ולפרק יחס שייחשב כ"נישואין" בעיני החוק (איש לא יכריח מישהו להכיר בכך כנישואין התקפים על פי ההלכה, המדובר כאן הוא רק על זכאות לקבל משכנתא וכדומה). המפלגות הדתיות נאבקות על העיקרון הזה למרות שאין לו כמעט שום חשיבות מעשית, שהרי כל זוג יכול לטוס ללרנקה ולסדר שם נישואין אזרחיים (שיוכרו בישראל) במחיר שווה לכל נפש.

מה סיבת ההתקשות? הצידוק שניתן כרגיל מפי רבנים ופוליטיקאים דתיים הוא שנישואין אזרחיים יובילו ל"בעיות ביוחסין", אנו נהפוך ל"עם של ממזרים" הדתיים והחילונים יפכו לשני עמים שאינם מותרים לבא זה בזה, וכדי לשמור על היכולת להתחתן כראוי יהיה צורך לנהל ספרי יוחסין. הנקודה הראשונה שיש להבהיר כאן היא שטיעון זה, למרות תוחלת החיים הארוכה שלו, הוא שקר גס.

על פי ההלכה, מי שנולד "מחוץ לנישואין" הוא יהודי כשר לכל דבר. חופה וקידושין אינן תנאי נדרש לכשרותו של הוולד לבוא בקהל. יתר על כן, על פסק השלחן ערוך (אבן העזר כ"ו סעיף א') לפיו

---

פתורות, וההתרשמות שלי היא שרוב הרופאים והאחיות הדתיים פועלים על פי "הלכה פרטית" שגיבשו לעצמם ומבטאת פשרה בין פסקי הרבנים (שגם בתוכם יש וריאביליות גדולה) לאילוצי המציאות.

<sup>14</sup> בהמשך אציע דיון יותר מפורט בשאלות הסמליות למיניהן.



**אין האשה נחשבת אשת איש אלא על ידי קדושין שנתקדשה כראוי, אבל אם בא עליה דרך זנות שלא לשם קדושין אינו כלום ואפילו בא עליה לשם אישות בינו לבינה אינה נחשבת כאשתו ואפילו אם ייחדה לו אלא אדרבא כופין אותו להוציאה מביתו.**

מעיר הרמ"א (שם)

**דבדאי בושה היא מלטבול ובא עליה בנדתה (טור). אבל אם מייחד אליו אשה וטובלת אליו יש אומרים שמותר והוא פלגש האמורה בתורה (הראב"ד וקצת מפרשים) ויש אומרים שאסור ולוקין על זה משום לא תהיה קדשה (הרמב"ם והרא"ש והטור).**

כלומר, למרות שביאה דרך זנות איננה קידושין, עדיין לדעת הראב"ד ושאר מפרשים מותר לחיות עם אשה ללא חופה וקידושין בתנאי שהיא מיוחדת לו, וגם השולחן ערוך שאסר את מי ש"ייחדה לו" אסר בגלל טעם צדדי – שהיא בושה מלטבול ואם כן הוא יעבור על איסור נדה. רק בעלי ה"יש אומרים" (השני) סבורים שיש בחיים משותפים עם פלגש איסור, ובוודאי שלכולי עלמא הילדים יהיו מותרים לבוא בקהל<sup>15</sup>.

ממזר, לפי ההלכה, הוא רק מי שנולד ממעשה ביאה האסור באיסור כרת או מיתה, לכן גם ביאת פנויה האסורה (וגם ביאת נדה, למרות שהיא בכרת<sup>16</sup>) אינן מביאות לממזרות של הוולד. פרקטית, המקרה השכיח והסביר ליצירת ממזרות בדורנו הוא מקרה בו אשת איש, אשתו של ראובן, מולידה בן או בת לשמעון. הדרך הטובה ביותר למנוע ממזרות היא להקטין את מספרן של הנשים שהן בסטטוס של אשת איש ועוללות לנאוף. לכן אם מטרתו של מאן דהוא הא להקטין ככל האפשר את מספר הפסולים לבוא בקהל, הוא צריך להציע כדבר ראשון לאסור על רבנים להשיא זוגות חילוניים כדת משה וישראל.

בנקודה זו יש להוסיף הבהרה. כאשר יהודים חדלו לחיות על פי התורה והחלו להנשא בנישואין אזרחיים (תופעה שהפכה בולטת בגרמניה בתחילת המאה התשע עשרה וברוסיה בסופה של אותה מאה), החלו פוסקי ההלכה לדון במעמדם של אותם נישואין. אם מניחים שטקס נישואין אצל פקיד העירייה יוצר קידושין שיש להם חלות הלכתית, ואילו פרידה אצל אותו פקיד אינה יוצרת חלות הלכתית של גירושין<sup>17</sup>, אכן נוצרת בעיה קשה: האשה נחשבת כנשואה גם לאחר שנפרדה מבעלה ועל כן יהיו ילדיה מן הבעל השני ממזרים.

שאלת הנישואין האזרחיים נידונה על ידי כמה וכמה פוסקים, ולמרות כמה פסקים יוצאי דופן, יש הסכמה רחבה לכך שנישואין אזרחיים אינם נחשבים לנישואין וממילא אפשר להתיר את האשה ללא גט. את אופן הפסיקה הנהוג סיכם בית הדין הרבני הגדול בהרכב הרבנים שרמן, דייכובסקי ובן-שמעון (תיק 4276/ס"ג) באופן הבא:

**נישואין אזרחיים, הנעשים מתוך בחירה ורצון להינשא שלא כדת משה וישראל<sup>18</sup>, למרות שבני הזוג יכולים להינשא כדת וכדין, נחשבים כנישואין בניגוד להלכה ... המסקנה האופרטיבית היא, שבמקרה ... (זה), אין צורך בגט הניתן מיד הבעל לידי האשה ...**

<sup>15</sup> יש שיבואו ויאמרו שבכל אופן יש בילד שנולד מחוץ לנישואין איזשהו "פגם" שכדי להציל את החילוניים ממנו אנו מעוניינים בנישואין דתיים. מעבר לכך שאין לטענה זו מקור ברור, ודאי שה"פגם" הזה הוא קטן מהפגם של בן הנדה ששייך בכל מי שהוריו אינם מקפידים על טהרת המשפחה.

<sup>16</sup> גמרא יבמות מט.

<sup>17</sup> זה ודאי מוסכם על הכל. לא שמעתי מי שיסבור שגירושין אזרחיים יכולים להוות תחליף לגט כדמו"י. בספרי "קרן זוית" (עמוד 379) הצעתי שהם יכולים לשמש "גט" לרמת בני נח של הנישואין, עיי"ש.

<sup>18</sup> זאת בניגוד ל"נישואין אזרחיים, הנערכים מתוך אילוץ, כאשר אין אפשרות לעריכת נישואין דתיים, אם בגין העדר רב מוסמך, או בגין חוק המדינה האוסר על נישואין דתיים, (נישואין אלו) נחשבים כ-נישואין

בקיצור, אין שום ערך הלכתי ושום צורך פרקטי בחיובם של בני זוג לסדר את יחסיהם על פי ההלכה. כדי למנוע ממזרות כל מה שצריך לדאוג הוא לכך שאשה שנתקדשה בקידושים כדת משה וישראל תתגרש בגט פטורין כדן, ואת זה, אם רוצים, אפשר לסדר בחוק ללא שום קשר לשאלת רישום הנישואין. החוק המחייב לסדר את הקידושין ברבנות אינו פותר לדתיים שום בעיה ואינו מגן עליהם או על שלמותו של עם ישראל. הוא גם חסר כל ערך מבחינת הכפיה על המצוות: כל מה שמצליחים כאן הוא "להציל" את הזוג החילוני (שממילא אינו שומר טהרת המשפחה ונכשל באיסורי כרת בכל ביאה וביאה), מלסמוך על דעת היש אומרים הראשון ברמ"א שחיי אישות ללא קידושין מותרים. אכן הישג נפלא, שווה בערכו לחוק שיחייב אוכלי חמץ בפסח להקפיד בליל הסדר על מצות יד או "שרויה".

מה באמת מביא את הדתיים להגן על חוקי הנישואין בדבקות כזו? נדמה שיש כאן שתי כתות. אצל יהודים כמו רבני צהר, שהעמידו מיזם של סידור קידושין חנים לחילוניים, ברור שהדחף הוא לזכות יהודים במצווה חשובה. אני מניח שברקע עומדת השאיפה, שכתבתי עליה לעיל, שטקסי מעגל החיים של יהודים במדינת ישראל יהיו על פי התורה. בסופו של דבר נראה לי שהנושא שייך לקטגורית הסמליות אותה הזכרנו קודם, ובמובן זה הוא משרת גם את רצונם של חילוניים רבים.

מאידך, אצל אנשי הרבנות הנלחמים במסדרי הקידושין של "צהר" מלחמת חרמה, קשה לראות נימוק הגיוני מעבר לתאוות הממון<sup>19</sup>. חתונה היא אירוע שמארגניו מוציאים סכומים גדולים בבת אחת, ובמקומות כאלו ערכו היחסי של סכום כסף נתון נראה הרבה יותר קטן. גם אם קיימות תקנות שאוסרות על כך, נראה כי בסופו של ערב הרב שמגיע במיוחד, מארגן את הטכס וברוב המקרים גם משעשע את הקהל בכל מיני הלצות וולגריות תחת החופה, זוכה להחליק לכיסו כמות לא מבוטלת של מזומנים.

לסיכום, נראה כי לחוקי רישום הנישואין במתכונתם הישראלית כיום אין שום הצדקה סבירה. הנהגת נישואין וגירושין אזרחיים (אם תרצו, אפשר אפילו להחתיים בכל נישואין כאלו את בני הזוג על כך שהם "נעשים מתוך בחירה ורצון להינשא שלא כדת משה וישראל"), כל עוד יובטח שמי שהתחתן בנישואין דתיים יתגרש בגט, לא תיצור שום בעיה יוחסין לדתיים. סביר להניח שמספר הזוגות הנישאים בנישואין דתיים לא יקטן ואולי אפילו (בהעדר אנטגוניזם ורצון לעשות דווקא) יגדל במקצת. יתר על כן, הטענות והמענות הסובבים את בעיות העיגון וכפיית הגט (או סתם טענות לגבי טיב השרות בבתי הדין הרבניים) יישמעו הרבה פחות, שהרי ניתן יהיה לומר לכל מתלונן שהוא זה שבחר להזדקק לשרותיה של המערכת הזו<sup>20</sup>.

---

לחומרא", מבחינה הלכתית ... (למרות זאת) במקרים קיצוניים, כאשר אין אפשרות לסידור גט, עקב העלמו של אחד הצדדים, או עקב סרבנות בלתי מוצדקת לגט, אזי יכול בית הדין לשקול, את התרת הנישואין ללא גט. וזאת לאחר בדיקה מדוקדקת, של הדרך שבה נערכו הנישואין האזרחיים".

<sup>19</sup> בעצם יש לחלק כאן בין עצם סידור הקידושין לבין רישום הנישואין. מבחינת רישום הנישואין יש הרבה פעמים לאנשי הרבנות ויכוח ענייני עם צהר, באשר הם היו מעוניינים להפגין אי הכרה ביהדותם של אתיופים, או של רוסים שעברו תהליך גיור, דרך הסירוב לרשום אותם לנישואין.

<sup>20</sup> לאחר שכתבתי את המאמר קיבלתי את ההערה הבאה מידיד חילוני, עולה מברית המועצות לשעבר, והריני מציג אותה כאן בתור נקודה למחשבה (שיש לה קשר מסוים עם ההערה הקודמת):

*בעוד שאינני יודע מה הרבנות מצהירה קבל עם ועדה, בפועל ברור לי שיש לה תפקיד אחר, הרבה יותר חשוב בעיני עצמה (ובעיני אחרים, אני מניח): מניעת נישואי תערובת. כי נניח שנכדתך תרצה להתחתן עם הבן שלי (שיחזור בתשובה ויקיים תר"ג מצוות קלה כחמורה, כמובן!) - כיצד תדעו שהוא יהודי בכלל? התשובה היא - כי ההורים שלו התחתנו ברבנות.*

מבחינה מסויימת זו הייתה גם הסיבה שאני ויעל בחרנו לעבור את הסיפור הזה (ולעולם מבריה"מ זה חתיכת סיפור!). מבחינתנו זוהי "תעודת ההכשר" שלנו כיהודים. בעוד שאיננו צריכים אותה בעיני עצמנו (עד שנמות, עוד על זה במשפט הבא), זו הקרבה שאנחנו עושים למען המשפחות שלנו - כדי

יהודים שומרי מצוות אמורים לאכול אוכל כשר. בדורות עברו היה המטבח הביתי מבוסס על חמרי גלם פשוטים (כמו קמח או ירקות) ושחיתת עופות ובהמות נעשתה במסגרת משק הבית, כך שהבריות לא נזקקו למוסד ה"הכשר". בדורות האחרונים האוכל שאנו אוכלים מכיל מרכיבים רבים וחלק גדול מהכנתו נעשה מחוץ למשק הבית, במפעלים רחוקים, ועל כן התגבש הנוהג לפיו קניית מזון שעלול להיות בו חשש מסוים מתבצעת רק אם המוכר יכול להציג "תעודת כשרות", המבטיחה פיקוח רבני על תהליכי הייצור והמרכיבים.

להתפתחות מוסדות הכשרות דינמיקה מעניינת משלה. מרגע שהחלו הכשרים להינתן הפך העניין למקור פרנסה לאנשים רבים, החל ממשגיחי כשרות וכלה בוועדות רבנים הקובעות את הגדרים ההלכתיים שיש להקפיד עליהם. התחרות בין גופי הכשרות, ורצונם של אנשים לקבל מוצר "חלק" ככל האפשר, ללא שום בעיה, גורמת להחמרה מתמדת בסטנדרטי הכשרות, הן כדי לעשות רושם על הצרכנים והן כדי להשיג קהל קונים רחב ככל האפשר. לו לחסידות גור, נניח, היה מנהג לא לאכול בצל עם גמבה, היה נוצר אינטרס קבוע לועדי הכשרות להוסיף חותמת של "ללא חשש תערובת בצל וגמבה" כדי לא להפסיד קונים, שהרי יתר הבריות לא ימנעו מקניית המוצר בגלל חותמת כזו. כתוצאה מכך, למרות שהשלחן ערוך נשאר אותו שלחן ערוך וההלכות הן אותן הלכות, אני מוכן להמר על כך שיותר מחמישים אחוזים מהנקודות עליהן מקפידים משגיחי כשרות כיום הם דברים שרובא דרובא מן הבריות (ונותני ההכשר) לא הקפידו עליהם לפני חמשים שנה<sup>21</sup>.

מהו, בעצם, תפקידה של המדינה בתוך כל זה? מערכות כשרות רבות וענפות קיימות בכל מקום בו יש מספיק שומרי כשרות – בארה"ב, בבריטניה, בהולנד – ופועלות יפה מאד. מעורבותה של מדינת ישראל בשאלת הכשרות מתבטאת בשתי רמות. האחת היא תיפעולה של מערכת הכשרות של הרבנות הראשית, כחלק מקיומו של הגוף הזה במימון המדינה, והשניה היא אכיפתם של חוקים המעניקים לרבנות הראשית מעין מונופול על השימוש במלה "כשר", ואוסרים על הכשרים פרטיים לפעול אלא אם כן קיבלו אלו את אישורה של הרבנות. בפועל אין הרבנות מתערבת בפעילותן של שלל מערכות הכשרות המזוהות עם המגזר החרדי – הבד"צים למיניהם – אבל נלחמת בכח החוק באלו שמנסים לאגף אותה משמאל, בכל מיני הכשרים פרטיים המזוהים עם רבנים ליברלים כאלו או אחרים.

קשה לי להעלות בדעתי אפילו נימוק סביר אחד להמשכו של המצב המוזר הזה. הנסיון במדינות אחרות מראה שכאשר יש ציבור גדול של אוכלי כשר קמות מערכות כשרות שמספקות לו את כל צרכיו בקלות וביעילות. מדוע צריכה מדינת ישראל להתערב בכך? למה ברור לנו שאנו קונים תפילין ומזוזות מסופרי סת"ם (שלפעמים גם הם מציגים תעודות המעידות על יכולותיהם ועל עמידתם בסטנדרטים כאלו ואחרים) ואיננו מצפים שהמדינה תקים מנגנון לכתיבת מזוזות, או תטיל פיקוח מטעמה על רמת הכשרות של הסופרים הפרטיים? מי זקוק למנגנון המיותר הזה ולהתערבות המוזרה של המדינה בנושאים בהם אין לה שום עניין, חוץ מאלו הגורפים מכך ממון לכיסים?

---

שאה של יעל והילדים שלנו יוכלו להתחתן (ולהקבר, חלילה וחס!) באופן חופשי ומבלי שיעשו להם חקירות שתי וערב ופתיחת אילנות יוחסין וכדומה.

שוב, אינני יודע מה הרבנות מצהירה אבל למיטב הבנתי זה הרבה יותר חשוב (וגם להם זה ברור!) מאשר מניעת ממזרות.

<sup>21</sup> לדוגמה: חששות תולעים במוצרים כמו תירס או תות שדה או דגים, חדש וחלב עכו"ם (בחו"ל), ג'לטין מן החי, בדיקה של צומת הגידין בעופות, חששות של בליעה מאדים בתנורים והגעלה של מערכות בישול בקיטור ועוד ועוד. בקצת מן הנושאים הללו והמשיקים להם (היתר "יבש כעץ", בליעה בכלים שלנו, חשש למבטל איסור לכתחילה כשנתבטל ע"י גוי, רוח רעה בביצה לא קלופה שעבר עליה לילה) הארכתי בספרי "קרן זווית" לפרשות כי תשא, מטות וראה.

בהחלט יכול להיות שיש איזשהו נימוק הגיוני להתערבות המדינה בענייני כשרות, אבל לי לא יצא עד היום לשמוע עליו. מה שכן שמעתי היו שני טעמים שנראים לי מופרכים. האחד הוא הרצון, כביכול, לספק סוג של "כשרות מינימום", כלומר הטענה היא שהבד"צים החרדים מחמירים, וצריך להציע לציבור כשרות סטנדרטית ולא מחמירה שתוכל לענות על צרכיהם של האנשים הפשוטים. הנימוק השני הוא שצריך להגן על הציבור מפני נותני כשרות לא אחראיים שיעניקו תעודות הכשר למאכלים שאינם עומדים בדרישות ההלכה.

קל לראות ששני הנימוקים האלו הם סוג של פטרנליזם. הם מניחים את קיומם של אנשים שמצד אחד מעוניינים לאכול כשר אבל מצד שני אינם ברמה הראויה להחליט על טיב הכשרות שהם צורכים, לכן צריך להגן עליהם מהטעויות או לדאוג שיוצע להם מבחר של מוצרים כשרים ברמת כשרות הגיונית. אני מתנגד לפטרנליזם באופן בסיסי, אבל לדעתי גם לו יצויר שהייתי תומך בו, בנושא שלפנינו מדובר ברעיון לא הגיוני. הרי המחמאה הכי גדולה שיכולה מחלקת כשרות של רבנות עירונית לתת לעצמה, היא ש"גם החרדים אוכלים את ההכשר שלנו" (רבנות רחובות בימי הרב רובין, רבנות ירושלים), כלומר הרבנויות המקומיות לא מנסות להיצמד לרף כשרות מינימום שיתאים להמון, אלא מנסות כל הזמן להעלות את הסטנדרטים כדי להתחרות בבד"צים. הדינמיקה הטבעית עושה את שלה, ואינו באמת מקדיש מחשבה לצרכיהם של פשוטי העם.

## דילמת הסמליות.

עד כה סרתי את הבעיות שיש בחוקי המדינה המתייחסים לנישואין, לשבת ולכשרות. חוקים אחרים, כמו חוקי החמץ והחזיר (האוסרים על הצגת חמץ למכירה בפומבי בימי הפסח ועל גידול חזירים על קרקעות השייכות ליהודים) הם בבירור חוקים סמליים. חוקים אלו אינם אוסרים צריכת חמץ בפסח או אכילת חזיר, וגם אינם אוסרים גידול שפנים למאכל או אכילת חלב (בצירה) או שתיית דם, אלא רק את הצגת החמץ למכירה ואת גידול החיה הספציפית חזיר.

אין ספק שהמחוקקים נטפלו לחמץ ולחזיר בשל ערכם הסמלי. האיסור על אכילת חזיר נתפס אצל רבים כבעל "ערך" יותר גדול משאר איסורי מאכלות (למרות שהלכתית אין לכך שום בסיס, מי שאוכל שרימפס או שפנים או שטועם מבשרו של עוף שנשחט שלא כהלכה עובר על איסור באותה רמה הלכתית), ויהודים רבים שאינם שומרי מצוות מקפידים בכל זאת על אי אכילת חזיר. הטרחה שטרחו אמותינו בקרצוף בתייהן לפני הפסח הטביעה את רישומו של איסור החמץ באופן בולט גם אצל חילוניים, ולכן גם שם הרובד הסמלי חזק מאד (אמנם מדובר באיסור כרת, אבל ההקפדה עליו קיימת גם אצל אנשים שמזלזלים בחילול שבת או שיאכלו בשר שאינו מנוקד).

כאן עולה במלוא עוצמתה שאלה שליוותה את דיוננו מתחילתו, שאלת ערכה של השמירה הסמלית על מצוות הדת אצל אנשים שאינם שומרי מצוות. אנסה להרחיב קצת בנקודה זו.

הבעיה עלתה במערב אירופה באזור שנת 1800, כאשר יהודים החלו להיחשף לרוח הפרצים של המודרנה ואיבדו את אמונתם. בגרמניה של ראשית ואמצע המאה התשע עשרה היה מחיר ידוע להיותו של אדם יהודי: הרבה משרות בשירות הציבורי (אוניברסיטאות) ובסקטור הפרטי (עריכת דין) היו חסומות בפניו, והוא נדרש לשלם כל מיני מיסים והיטלים כמי שמשתייך לדת המיעוט. יהודים שיצאו מן הגטו ורכשו השכלה הרגישו יותר את המגבלות האלו משתי סיבות: ראשית, להבדיל מן השוחט באיזה כפר, הם הרגישו עצמם ראויים למשרות שנזכרו לעיל, ומצד שני אמונתם התרופפה. הצורה הפשוטה ביותר בה יהודי כזה היה יכול לפתור את בעיותיו היתה ההתנצרות, ואכן עשרות ומאות אלפי יהודים באירופה – תחילה בגרמניה, אחר כך גם ברוסיה ובפולין – המירו את דתם בתקופה שעד מלחמת העולם הראשונה.

בנסיבות אלו החלו רבנים רפורמים לחוש שתפקידם הוא להציע איזו רמה של מסורתיות שתתן ליהודי המשכיל והמודרני הרגשה של "חברות במועדון" ותמנע ממנו להתנצר.<sup>22</sup> שמואל הולדהיים, סמן שמאלי קיצוני של הרפורמה בגרמניה שהיה רב לקהילה בברלין, הגדיר פעם את בית הכנסת שלו כ"מועדון נגד השמד". עד היום ממלאות קהילות רפורמיות וקונסרבטיביות, כמו גם מועדוני סטודנטים כדוגמת "הלל" ומרכזים קהילתיים יהודיים (JCS) תפקיד דומה בארצות הברית, גם אם סוג הלחצים והבעיות שהם מתמודדים אתם שונים לגמרי.

לסוג הזה של פעילות למען "זהות יהודית" יש שתי רמות, כפי שצינתי לעיל. האחד הוא משהו שיהודי שומר מצוות יגדיר אותו בתור "טוב, הבנאדם חילוני, אבל לפחות שיאכל מצה בפסח ויצום ביום כיפור כדי שלא יהיה גוי גמור" (וכמובן שניתן לנסח זאת גם כהופעת הזיק היהודי המפעם בנשמתו). אבל יש גם רמה נוספת, מה שקראתי לעיל "מסורתנות לאומית", שקרובה יותר למטרה החברתית של רבני הרפורמה. כאן הכוונה היא להעמיד מבנה שהוא "לכתחילה" באיזו שהיא רמה, בין אם (כמו אצל הרפורמים ממש) מדובר בתפיסה שבאמת כך צריכה להיות היהדות ואין טעם בשמירת מצוות ברמה שמקובלת אצל אנשים דתיים, ובין אם מדובר במחשבה על עם ישראל שמורכב מאיזה גרעין של "כהנים" שומרי מצוות במלואן שסביבו חג ענן של מסורתיים למיניהם.

הבעיה בפטנטים האלה נובעת מן הסיבות הבאות. ראשית, ההלכה אינה נותנת אפילו אפס קצה של לגיטימציה לקיומו של יהודי העובר על חוקיה ולכן למודל המסורתיות הלאומית אין שום רגליים הלכתיות.<sup>23</sup> מבחינת ההלכה מי שלא מקיים מצוות הוא רשע ומומר וההזדהות שלו עם כלל ישראל

<sup>22</sup> יש להדגיש שזו לא היתה הסיבה ל"פרוץ" הרפורמה, אבל די מהר רבני הרפורמה הרגישו שהם אלו שיכולים לתת פתרון בחזית הזו.

<sup>23</sup> למען השלמות אצטט כאן ממאמרי "הדת והלאומיות" שהתפרסם ב"צהר", גליון כ"ה:

אדם העובר באופן קבוע, אפילו על עבירה אחת ויחידה, מוגדר על פי ההלכה כ"מומר". מומר כזה יכול להיות "אוכל נבילות לתיאבון" (כלומר עובר עבירה רק בכדי לספק את יצריו, אבל לא יאכל איסור אם מונחת לפניו חתיכה של היתר). רוב הדיונים ההלכתיים לגבי אדם כזה מתמקדים בשאלת אמינותו, אבל בגמרא בהוריות (יא.) מבוארת הנקודה החשובה מבחינת מעמדו המטאפיזי: מומר כזה, אומרת הגמרא, אינו יכול להביא קרבן חטאת על שגגתו, מפני שהפסוקים לגבי קרבן חטאת מתארים "נפש כי תחטא מעם הארץ בעשותה..." (ויקרא ה') ואילו מומר זה אינו מ"עם הארץ". הוי אומר: בלי קשר לשאלת אמינותו, מעמדו המטפיסי של מומר, אפילו של אוכל נבילות לתיאבון, פגום בעצם. הוא איבד את השתייכותו ל"עם הארץ".

מצב גרוע יותר הוא כאשר המומר "אוכל נבילות להכעיס", כלומר מוכן לאכול דבר איסור גם כשיש לפניו דבר היתר (האיסור "שקוף" בעיניו - עיין ברמ"א י"ד ב' ס"ה שדינו כמומר להכעיס, היינו ההכעסה אינה מהותית אלא מה דשביק היתרא ואכיל איסורא. ועין עוד שד"ח כרך ה עמוד 58). שחיתו של אדם כזה פסולה, ולדעת רוב הפוסקים אין זה בגלל חסרון בנאמנותו אלא מפני שאינו "בר זביחה", כלומר הוא יצא מכלל ישראל ונחשב כגוי ששחיתו חסרת משמעות הלכתית. גדר זה הוא מדאורייתא (4) דעת הרא"ש בניגוד לדעת רש"י שזהו רק חסרון בנאמנות, והנפק"מ בשחט מומר את האם שמוטר לשחוט את הבת ואין בזה משום אותו ואת בנו.)

על מומר לעבודה זרה נאמר גם שהוא "בן נכר" ואסור (שוב, מדאורייתא) להאכילו בקרבן פסח. המשותף לכל סוגי המומרים הללו, לפי ההלכה, הוא **פגם בהשתייכותם לעם היהודי**: האוכל לתאבון אינו "מעם הארץ", האוכל להכעיס אינו "בר זביחה", והעובד עבודה זרה הוא "בן נכר". הפגם הזה הוא מדאורייתא, ובלשון בעלי ההלכה הוא "בגברא" (באדם), כלומר הוא מהותי לעצמו אינו רק "תכונה" שלו.

ומה לגבי הסנקציות המוטלות על יהודי שאינו מקיים (חלק או כל) מצוות? גם כאן ההלכה אינה בוררת באמצעים (לפחות לא ברמה המילולית). מי שאינו חפץ לקיים מצוות עשה (אינו רוצה להניח תפילין או ליטול לולב, לדוגמה) "מכין אותו עד שתצא נפשו". דין דומה יחול על אדם העובר איסור בצורה מתמשכת (ראה מקורות בשד"ח, חלק ג' עמודים 200-201) ואפילו בסתם אדם העומד לעבור עבירה חל דין של כפיה המאפשר לרואה אותו להפעיל כוח כדי להפרישו מן העבירה.

הסנקציה החמורה ביותר מובאת ב"שלחן ערוך" ביחס לאלו שפרשו לגמרי, אידאולוגית, מכללמקיימי מצוות: "אפיקורוס מישראל והם עובדי עכו"ם או עושה עבירות להכעיס אפילו אכל נבילה או לבש שעטנז להכעיס ... והכופרים בתורה ובנבואה מישראל מצווה להעבירן (= מן העולם). אם יש בידו להעבירן בפרהסיא מעבירן ואם לאו יסבב בסיבת העברתן. כיצד ראה אחד מהם שנפל לבאר והסולם בבאר קודם ומסלקו (כלומר נוטל את הסולם ומשאיר את הלה למות בבאר) ...

לא משחקת אצל הפוסקים שום תפקיד. שנית, קשה מאד להתוות את הגבול בין הסמליות למסורתנות הלאומית. מדרך הטבע, אדם חילוני שצם ביום כיפור או נמנע מאכילת חמץ בפסח איננו עושה זאת (כפי שהרבנים היו רוצים שיעשה) בגישה של "בעצם הייתי רוצה להקפיד גם על איסור שעטנז ועל עירובי חצרות, אבל מה נעשה והיצר הרע מציק לי בכל עוז, לפחות אשמור את המצוות הללו". הרבה יותר סביר להניח שגישתו תהיה אחרת, שגם אם הוא לא תופס עצמו כאתאיסט ואת המצוות שהוא מקיים כהזדהות לאומית גרידא, הוא לפחות מאמין שהוא יוצא באמת ידי חובתו לאלהיו במעט הדברים שהוא מקפיד עליהם ושהדתיים סתם מגזימים בכל מיני דקדוקי עניות.

לכן, מנקודת ראותם של אנשים דתיים, הרעיון של טיפוח פולקלור יהודי, שמירה סלקטיבית על מצוות מסוימות או כל סוג של סמליות כנ"ל, הופך למאד בעייתי בכל פעם בה הוא מנוסה בפועל מול אוכלוסייה משכילה, ואנו רואים זאת בפולמוסים המתעוררים תדיר סביב רעיונות כמו מיזם 929 (בו ציבור רחב של אנשים משתדל לקרוא פרק אחד בתנ"ך בכל יום ולדין המתפתח שותפים קוראים מכל גווי הקשת הדתית), ספריית פיג'מה (חלוקת ספרים המגשימים תכנים מסורתיים לילדי גן) וכדומה.

רובא דרובא מהרבנים מוכנים ואף שמחים לשתף את החילוניים באספקטים של המסורת היהודית, ובלבד שההיררכיה תהיה ברורה: הם, הרבנים או שלוחיהם, מייצגים את היהדות האמיתית, ואילו החילוני או המסורתי בא, כיהודי כושל, לקבל מהם איזו תמיכה. הרבנים, האמונים על פסקי הרמב"ם והשולחן ערוך, אינם מוכנים (בצדק גמור) לתת שום לגיטימציה ליהודי שאינו שומר מצוות עד הסעיף קטן הכי נידח. הצלחתם של מיזמי הסמליות תלויה, עקב כך, בקיומו של ציבור נבער או לא אכפתי המוכן לקבל עליו תווית של סוג ג' או שפשוט אינו שם לב שמדביקים עליו תווית כזו. ברגע שעומד מולך אדם הסובר שהוא צודק ואינו משולל כבוד עצמי לחלוטין הופכת הסמליות באופן אוטומטי לרפורמה (כלומר לאלטרנטיבה קיומית הרואה עצמה שוות ערך לשמירת המצוות המסורתית) והרבנים שקודם עודדו אותה יוצאים נגדה בזעקות שבר, למרבה מבוכתם של בעלי הבתים הדתיים התמימים שלא תמיד מבינים מה השתבש כאן.

## סיכום

במאמר זה ניסיתי לדון באספקטים שונים של היחס דת-מדינה בישראל. לא טיפלתי כאן בנושאים כמו מערכת בתי הדין הרבניים בישראל<sup>24</sup>, בעצם קיומו של מוסד הרבנות ה"ראשית" לישראל, כביכול<sup>25</sup>,

---

וכיוצא בדברים האלו. אבל ... רועי בהמה דקה מישראל (=אנשים שפרנסתם מגזל תמידי של סביבתם) אין מסבבין להן המיתה ואסור להצילם... אבל ישראל בעל עבירות שאינו עומד ברשעו תמיד אלא עושה עבירות להנאת עצמו כגון אוכל נבלות לתיאבון מצווה להצילו" (שו"ע חו"מ סימן תכ"ה סעיף ה').

בהלכה ה"יבשה" אין גרגר של סובלנות כלפי יהודי שפרש מדרך התורה. אין לו שום "הנחות" בזכות הזדהות עם העם היהודי, נפנוף הדגל או שירות צבאי מסור ביחידה מובחרת. למצב הפרקטי בו אנשים דתיים אינם מפעילים את הסנקציות הללו כלפי יהודים שאינם שומרי תורה וכלפי אפיקורסים ומינים למיניהם אין "רגליים" הלכתיות אמיתיות. מצב זה נוצר בפועל כתוצאה מחוסר האפשרות של החברה הדתית לכפות את דרכה על פורקי העול, וזכה בהמשך לצידוקים אפולוגטיים כאלו ואחרים [אלו הם מושגי ה"תינוק שנשבה", הגורסים כי החילוני אינו באמת אחראי למעשיו, או טענתו של החזון איש (בהלכות שחיטה, יו"ד סימן ב' ס"ז) לפיה בדורנו "זמן ההעלם שנכרתה האמונה מן דלת העם" תתפרש הריגת האפיקורסים "כמעשה השחתה ואלמות חס וחלילה" ולכן לא יהיה בהמשום "תיקון העולם"].

<sup>24</sup> ראה מאמרי "כי אין משפט", אקדמות כ"ו, <http://woland.ph.biu.ac.il/?download=380>

<sup>25</sup> ראה מאמרי באתר כיפה,

<http://www.kipa.co.il/%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%95%D7%AA/%D7%93%D7%A2%D7%95%D7%A/%D7%A6%D7%94%D7%A8-%D7%AA%D7%91%D7%99%D7%A0%D7%95-%D7%90%D7%AA-%D7%94%D7%A8%D7%91%D7%A0%D7%95%D7%AA-%D7%9C%D7%90-%D7%A6%D7%A8%D7%99%D7%A-%D7%9C%D7%A9%D7%A4%D7%A5-%D7%90%D7%9C%D7%90>

בבעית הגיורים, במידה והיא נגזרת מחוק השבות<sup>26</sup> ובעוד כמה שאלות שנראות לי צדדיות, שהרי אין לדבר סוף.

בשורה התחתונה, אני סבור כי למרות הצורך שיש בשמירה על זהותה היהודית של מדינת ישראל, ייטיב המחוקק לעשות אם ישאיר את ההחלטה על אופן ורמת ההזדהות כיהודי לרצונם הוולונטרי של הפרטים וימנע ככל האפשר (לא בכל מקום זה ניתן, כמובן, אוכל כשר בצבא הוא דוגמה פשוטה לכך) מהניסיון לעגן בחוק את המעשים בהם אדם מזדהה כיהודי. כאשר אנו מדברים על זהות הדברים אותם עושה אדם מרצונו חשובים לאין שיעור מן הדברים אותם כופים עליו לעשות, וצריך להיגמל מן המחשבה שהכפיה מועילה או נצרכת. כפי שאנו רואים איכשהו עדיין אחוז גבוה מאד מן היהודים בישראל מלים את בניהם, חוגגים את חגיהם באופן מסורתי או מסורתי למחצה וכדומה, למרות שהחוק לא כופה אותם על כך.

החקיקה גורמת לאנטגוניזם אצל החילוניים, לשחיתות וניוון אצל הדתיים, והיא גם מחייבת, למרבית הגיחוך, את המחוקק להכריע בין דעות הלכתיות ועמדות רוחניות (כמו בשאלה מהי כשרות, או מהו גיור) שאינן מובנות לו כלל. כל מי שרואה את עצמו בעמדה הפטרנליסטית של זה שבכוחו לכפות את תושבי בת ים לא לאכול מהכשרו של פלוני כי לדעתו אותו פלוני אינו ראוי, שידמה את עצמו ביום בו לחסידי מחנובסקה יהיה הכח הפוליטי ואלו יאלצו אותו לחטוף שיירים משולחנו של רבם. על דאטפת אטפור. הפתרון אינו לדאוג לכך שהכח הפוליטי יהיה בידיים "שלנו" (ואין זה משנה כרגע מי הם "אנחנו") אלא לנתק ככל האפשר את התנהלותם של הפרטים מכוח הכפיה שיש לספר החוקים.

ככל שהדברים נוגעים למעשה, מה שקובע את התנהלות המחוקק במדינת ישראל אינם דברי ההטפה שלי או של אחרים אלא כוחם הפוליטי של בעלי עניין, ובמובן זה – בהנתן מערך הכחות הפוליטי בישראל של היום – מאמר זה הוא זריית מלים לרוח ואין לו שום סיכוי לשנות את המשחק<sup>27</sup>. עם זאת אני מאמין שניתן לשכנע אנשים, ושבטווח הארוך יכול להיות שתהיה השפעה כלשהי לשכנוע הזה בדרכים ובנסיבות שאינן בטווח הראיה (שלי, לפחות) כיום. זו הסיבה לכך שהעליתי את הדברים על הכתב, ומעתה נתון השיפוט לקוראים.

---

<sup>26</sup> ראה ספרי "קרן זווית" לפרשת יתרו.

<sup>27</sup> בה במידה, כל מיני "אמנות" שחותמים רבנים כאלו ואחרים עם אנשים חילוניים כאלו ואחרים, כאשר הכח הפוליטי אינו בידי שום צד מן הצדדים החתומים, הן בבחינת כיצד הלה עושה סחורה בדבר שאינו שלו ותקפם שקול למכירת ריח התפוח ועין הבדולח. כמובן שגם הם יכולים לטעון שהם עוסקים בהכשרת הלבבות לעתיד, אבל צריך להיות מודעים לכך.

